

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга II

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1930–1934)

Серія

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО

“СВІТ”

2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
- © Інститут історії України НАН України, 2015
- © Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

РОЗДІЛ II

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

**JAMES GEORGE FRAZER. FOLK-LORE
IN THE OLD TESTAMENT.
STUDIES IN COMPARATIVE RELIGION,
LEGEND AND LAW.**

**In three volumes, London: Macmillan, 1919,
т. I, XXV + 560 с., т. II, XXI + 571 с., т. III, XVIII + 556 с.,
ціна 37 шил[інгів] 6 п[енсів]***

Хоч ця книга першим виданням вийшла ще десь восени 1918 року (авторська передмова підписана 26 травня 1918[р.]), проте — при теперішній дорожні і малім розповсюдженні англійських видань, мабуть, небагатьом у нас попадала вона в руки. Тому вважаю потрібним познайомити з цією незвичайно цікавою працею — третім з ряду капітальним твором загально-признаного провідника англійських соціологів, наступника Спенсера й Тейлора на сій позиції, професора Фрезера¹. Після чотиритомового корпусу матеріалів про тотемний устрій (“Totemism and Exogamy. A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society”*) і класичної “Золотої галузки”, що в останніх виданнях розрослася вже до 12 томів (“The Golden Bough. A Study in Magic and Religion”*, I частина в 4-м виданні, XII том містить бібліографію й покажчики; є вже скорочені видання і вибрані ілюстровані “листки”, видані під редакцією дружини автора), вийшла отсе тритомова праця, присвячена фольклорові Біблії, і протягом двох літ мала вже чотири видання — окрім випущеного недавно скорочення.

Для такої великої і дорогої книги, в таких тяжких для науки часах, се успіх незвичайний. Його можна пояснити тільки тим незвичайним інтересом, який має серед англійського громадянства Біблія і все з нею зв’язане віддавна — і до нинішнього дня. Сам Фрезер серед своїх безконечних, многосторонніх інтересів не перестає бути ентузіастом її не тільки культурно-історичних вартостей, а й чисто літературних прикмет. Він видав недавно свого роду біблійну хрестоматію — вибірку місць, особливо визначних своєю літературною красою (“Passages of the Bible chosen for their Literary Beauty and Interest”*), яка мала великий успіх і була дуже прихильно оцінена англійськими церковними кругами. І в своїй великій праці, аналізуючи зміст Біблії як критик, як історик, як етнолог, відкриваючи під її тисячоліттями усвяченими священничими формами примітивний фольклорний зміст, що й досі живе в устах різних культурно відсталих рас, він не перестає любоватись стихійною красою і літературними вартостями “сього першого світового класика”.

¹ Четверта праця, що може прибрати дуже великі розміри — “Віра в безсмертність і культ померших”, стала розгортуватися тільки в останніх роках: перший том вийшов 1913 р., другий — 1922, третій — саме недавно, все ще тільки Австралія, і в четвертім автор обіцяє зайнятися Індонезією*.

Заголовок книги, треба сказати передусім, не дає про зміст справжнього пояснення. Се не фольклорний матеріал Біблії, систематизований й інтерпретований за поміттю світового фольклору, а — сказати б — “деякі епізоди з Біблії в світлі фольклору”. Автор спиняється на різних епізодах, які звернули його увагу своїм паралелізмом з фольклорним матеріалом, часом обмежується короткими вказівками на сі паралелі, часом розгортає широку панораму певних ідей примітивної людини, спільних преріжним племенам на тій стадії господарства і побуту, на якій пробував нарід єврейський в стадії сеї творчості — переходу від пастушо-кочовничого до хліборобсько-осілого життя. Орудуючи новішою критикою біблійного тексту, він з-під новіших верств кодексу храму відкриває старші “єговістичні” документи, притягає до помочі традицію інших семітських народів — халдеїв, арабів тощо, і ті первісні фольклорні образи й ідеї, котрі вирисовуються перед ним на сім ґрунті, ілюструє і доводить до можливої певності за поміттю історично-літературного і фольклорного апарату інших народів, давніх і сучасних. Дослід над яким-небудь епізодом або просто деталю біблійного оповідання — часом ледве помітною під пізнішими наверствованнями, виростає в цілу розвідку з сфери порівняного фольклору, релігійних образів, моральних чи ритуальних норм незвичайного загального інтересу.

Так, напр., розбираючи біблійну історію про гріх перших людей, автор нагадує спостереження попередніх дослідників тексту, що добачали тут два скомбіновані оповідання: історію райського дерева життя й історію дерева знання доброго і злого, що при сій комбінації цілком заслонила першу історію, так що дерево життя виходить знову на яв, аж коли прогрішеним праотцям треба було загородити приступ до нього. Далі, аналізуючи ролю Змія і освітлюючи її за поміттю інших фольклорних оповідань, приходиться до висновку, що в основі мусить лежати мотив, як він то називає “переіначеного доручення”. З багатьох оповідань на сю тему те, котрим автор відкриває серію своїх паралель — готентотське пояснення смертності людей, було видане в збірці Українського соціологічного інституту: “Місяць посилає зайця на землю оповістити людям, що так, як місяць умирає і знов оживає щомісяця, так і люди мають обновлятись, не вмираючи; але заяць чи забув, чи навмисно перекрутив це доручення і заповів людям, що вони мають з’являтись і вмирати так, як місяць, — через се люди стали смертні”¹. Для зрозуміння ж біблійної історії мають особливий інтерес ті казки, де Божим післанцем виступає змія, а серед них — особливо варіанти, записані у т. зв. етіопських племен Східної Африки, ближчих культурно, а може, й расово до семітських племен. У племені галля, що вважається найчистішим представником сеї етіопської групи, записали недавно таке оповідання: одного часу Бог післав пташка до людей сказати їм секрет безсмертності: коли вони стають старі й недужі, вони повинні скидати з себе шкіри і так

¹ “Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки”, зладила Катерина Грушевська, с. 58*: Походження смерті.

відновляти свою молодість. Пташок по дорозі здибав змію, що жерла стерво, і став її просити, щоб вона дала й йому трохи м'яса і крові, — обіцяв їй сказати Боже доручення, і в інтересах змії змінив його зміст і сказав в такій формі: коли люди старіються, вони вмиратимуть, але коли старієтесь ви (змії), ви скидатимете шкіру і оновлятимете вашу молодість. Бог покарав пташка за таке перекручення доручення, але люди таки стали смертні, а секрет безсмертності перейшов до змії. Подібні оповідання звісні й у деяких інших народів; у інших єсть оповідання про те, що люди давніше міняли шкіру і через те були безсмертні, але потім втратили сю здібність; або що вони давніше воскресали по смерті разом з місяцем.

На підставі цього матеріалу Фрезер дає таку реконструкцію біблійного оповідання: Бог, виліпивши чоловіка і жінку і ожививши їх своїм духом (дмухнувши до їх рота і ніздрь), умістив їх в прекраснім саді і дав їм змогу вибрати собі смерть чи безсмертя власним вибором. На се він посадив в тім саді дерево життя і дерево смерті і послав до них змію, надливши її на се здібністю слова. Змія мала їм сказати: не їжте з дерева смерті, бо в день, коли з'їсте, ви певно умрете; але їжте з дерева життя і живіть вічно. Але лукава змія змінила се і сказала їм не їсти з дерева життя, аби не вмерти, а їсти з дерева смерті. Жінка повірила, з'їла і дала чоловікові. Від того люди стали смертні, сама ж змія з'їла з дерева життя і стала безсмертна: скидає з себе шкіру і живе вічно; якби не змія, ми б теж скидали шкіру і жили б вічно.

Я коротко переказав зміст отсього розділу (що займає в книзі повних два аркуші), аби дати поняття про характер сеї праці. Такі, як сей, і більші навіть екскурси в порівнянну етнологію присвячені біблійним оповіданням про створення чоловіка, про знак на Каїні, про потоп (сеї займає 15 аркушів), про Вавилонську вежу, умову Бога з Авраамом, право Якова на спадщину (з приводу сього велика й цікава студія про ультимогенітуру у різних народів). Яків обманює батька козячою шкірою — автор добачає тут ритуал, утворений у різних народів при передачі прав старшого сина молодшому, або при адоптації: симуляцію уродження від якоїсь тварини, — Біблія забула значіння сього обряду. Сон Якова (віщі сні, небесна драбина, пам'ятковий камінь). Сватання Якова — великий екскурс в сферу подружнього звичаю (17 аркушів!). Ендорська чарівниця — оракули і ворожіння у примітивних. Культ дерев. Правні звичаї: заборона варити козя в молоці матері (дуже цікавий екскурс в сферу пастуших звичаїв щодо молока і молочних продуктів, чистих і нечистих звірят і под.). Пробивання вуха рабові (охоронне калічення ріжного роду). Жалібне натирання шкіри і обтинання волосся. Отрута як ордалія. Забивання бика, що вбив людину, — карання звірят взагалі. Дзвіночки на одежі єврейських священиків — магічне вживання дзвінків взагалі.

Се перечислення самих більших статей (менші я проминаю) дає поняття як про незвичайну ріжнородність і цікавість сих книг, так і певну мозаїчність їх укладу і змісту. Зміст дуже ріжнородний, але при тім він

творить певну цілість і дає суцільне поняття про примітивний, передрелігійний підклад біблійної традиції, перейнятий прелогічним і магічним мишленням. Вражіння з цього погляду книга робить незвичайно сильне і для багатьох адораторів Біблії як зверхрелігійної книги, мабуть, несподіване. Очевидно, передчуття цих вражінь подиктувало авторові отсі характеристичні й інтересні стрічки передмови*:

“Сучасні розгляди в старій історії людства, ведені в різних напрямках, зійшлись з майже непереборною силою на висновку, що всі цивілізовані раси, в тім чи іншій періоді, вийшли з дикого стану, більш або менш точно подібного станові, в яким різні відсталі раси дістались до нинішнього часу, і що довго потім, як більшість громади перестала думати і поступати, як дикуни, не мало слідів старини, грубіших способів життя і мислі, живе далі в звичаях і інституціях народу. Оттакі пережитки підводяться під категорії фольклору, що в найширшій значінні цього слова, можна сказати, обіймає всю сферу традиційних вірувань і звичаїв, оскільки їх можна виводити від колективного діяння маси, а не можна вислідити в них індивідуального впливу великої людини.

Невважаючи на високий моральний і релігійний розвиток старих євреїв, нема підстав думати, що вони були виїмком з загального закону. Вони теж правдоподібно пройшли через стадію варварства і навіть дикості; ся правдоподібність, оперта на аналогії інших рас, підтверджується розслідженням їх літератури, що містить чимало відкликів до вірувань і звичаїв, які ледве чи можна витолкувати інакше як припущенням, що се рудиментарні пережитки далеко нижчого культурного рівня.

Завдання моєї праці змушували мене підчеркувати нижчу сторону життя старих євреїв, розгорнену в Старім Завіті, останки дикунства і забобонів, які можна знайти на його сторінках. Але робити се не значить ігнорувати, тим менш — понижати ту вищу сторону єврейського генія, що виявила себе в духовній релігії і чистій моралі — що їх нетлінним монументом являється Старий Завіт. Навпаки, викриття нижчих елементів, що лежать під культурою старого Ізраїлю, так як лежать під культурою сучасної Європи, скорше ще збільшує, контрастом своєї темноти, блеск цього народу, що з темних глибин несвідомості і жорстокості зміг піднятися до таких ясних височин мудрості і чесноти, — так, як сонячне проміння, здається нам, світить більшим блеском краси, коли воно продирається через понурі хмари зимового вечора, ніж коли воно заливає землю спокійним сяйвом літнього півдня. На жаль, літописі дикості і забобонів становлять більшу частину людської літератури; але в яким іншій томі знайдемо ми, бік-о-бік з сею сумною літописею, псалмистів, що виливають свої солодкі і святочні мелодії скупленої в собі побожності на самітнім горбі чи на зеленім пастві, при тихій воді? пророків, що опромінили свої спасенні візії благословенної будучності огнем запалу своєї уяви? істориків, що передали потомним вікам сцени далекої минувшини, навкі набальзамовані амброю

прозорого стилю? Отсе правдивий блиск Старого Завіту й Ізраїлю; він — ми певні і переконані — житиме на втіху й натхнення людства і тоді, коли варварство, заховане однаково сакральною і профанною літературою, буде очищене благороднішою людськістю будучності”.

З культурно-історичного погляду значіння Біблії в культурнім житті людства зовсім виїмкове, і особлива увага, котру англійський культур-історик присвятив їй, поставивши її в центрі свого культурно-історичного досліджу, може бути оправдана. Як літературна пам'ятка, що переховала в такій виразистій, документальній формі такі багаті сліди примітивного родового, пастушого, низькокультурного побуту, вона являється і зістанеться незвичайним джерелом для генетичної соціології, і коментарі, дані йому Фрезером, мають велику вартість. Але з історично-літературного становища, здається мені, було б бажано більше уваги для залежності біблійних традицій від старших пам'яток семітської літератури і культури: вавилонських й інших. Автор притягає сей матеріал, але просто в ряді інших історично-літературних і фольклорних паралель; тимчасом як при тісних зв'язках біблійної традиції з вавилонською, а часто — й безпосередній залежності від неї, висвітлення сеї залежності може дуже часто поставити біблійний переказ в позицію простого варіанта вавилонської традиції, позбавленого самостійного значіння. Не будучи ні біблістом, ні семітологом, я відчув се як певну недостачу сеї цінної праці; та се, розуміється, не позбавляє її значіння, і я якнайгарячіш рекомендую її всім нашим історикам культури, соціологам і фольклористам. На жаль, трудні економічні обставини нашого життя не дозволяють мені настоювати на перекладі її на українську мову, — хоч вона того варта!

ської. Він спробував переконати мене у своїй прихильності справі союзників; він сказав, що повністю зрозумів, що не може бути ніякого розриву з Росією, поки все ще йде війна”. (Див.: *Pares V.* My Russian Memoirs. — London: J. Cape, 1931. — P. 456–457).

с. 235 ...стаття В. Панейка про політичні українські перспективи... — див.: *Paneyko V. and N.B.J.* The Conditions of Ukrainian Independence // The Slavonic Review. — 1923. — Vol. 2. — No. 5 (Dec.). — P. 336–345.

...стаття... Р. Смаль-Стоцького про українські наукові осередки... — див.: *Smal-Stotsky R.* The Centres of Ukrainian Learning // The Slavonic Review. — 1924. — Vol. 2. — No. 6 (Mar.). — P. 558–566.

...стаття... Д. Дорошенка про українську історіографію — див.: *Doroshenko D.* Ukrainian Historiography since 1914 // The Slavonic Review. — 1924. — Vol. 3. — No. 7 (Jun.). — P. 233–239.

James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament. Studies in Comparative Religion, Legend and Law. In three volumes, London: Macmillan, 1919, т. I, XXV + 560 с., т. II, XXI + 571 с., т. III, XVIII + 556 с., ціна 37 шил[інгів] 6 п[енсів]

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 144–147. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками фіолетовим чорнилом та редакційними правками зеленим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17234. — 6 арк.). На арк. 1 вгорі позначка олівцем “М”. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*.

Машинописна копія з авторськими правками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 12128. — Арк. 1–6). Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*.

У тій же архівній справі з окремою пагінацією (арк. 1–4) зберігається правлений машинопис рецензії К. Грушевської на томи XVIII–XIX (1923/1924 рр.) віденського часопису “Anthropos: Ephemeris Internationalis Ethnologica et Linguistica” (опубл.: Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 173–175).

Подається за першодруком.

с. 236 ...ціна 37 шил[інгів] 6 п[енсів] — дану книгу М. Грушевський замовив через лондонську книготорговельну компанію “W. & G. Foyler, Ltd.” наприкінці 1924 р., а вже 23 січня 1925 р. завідувач російського відділу компанії Борис Видра повідомив вченого, що відправив на його робочу адресу (Київ, вул. Короленка, 37, пом. 12-а) три поштові бандеролі, в кожній з яких було по одному тому книги Дж. Фрезера. Зберігся рахунок, виставлений фірмою, який підтверджує вказану М. Грушевським ціну: за три томники академіку довелося заплатити 1 фунт 17 шилінгів 6 пенсів, що становило 37 шилінгів 6 пенсів (тоді 1 фунт дорівнював 20 шилінгам), або майже 20 рублів; витрати на пересилку становили 3 шилінга 3 пенса (див.: Науковий архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. 170. — № 5. — Арк. 99, 113-а).

“Totemism and Exogamy. A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society” — див.: *Frazer J.C.* Totemism and Exogamy. A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society. In 4 vol. — London: Macmillan, 1910. — XIX + 579; VII + 640; VII + 583; III + 378 р.

...класичної “Золотої галузки”, що в останніх виданнях розрослася вже до 12 томів (“The Golden Bough. A Study in Magic and Religion”... — ця робота (звертаємо увагу на оригінальний та влучний переклад назви М. Грушевським, традиційно титул

даної праці перекладають як “Золота гілка”) є чи не найбільш відомим твором Дж. Фрезера. Вперше була опублікована у 1890 р. у двох томах, друге видання побачило світ у 1900 р. у 3-х томах. Найбільш повним було третє, дванадцятитомне, видання у 1906—1915 рр. (останній том містив покажчики та бібліографію). Слідом за ним у 1922 р. вийшов однотомник за редакцією Дж. Фрезера та його дружини, в ньому були опущені найбільш спірні питання, що викликали попередні видання.

“Passages of the Bible chosen for their Literary Beauty and Interest” — див.: *Frazer J.G.* Passages of the Bible chosen for their Literary Beauty and Interest. — London: A. and C. Black, 1895. — 493 р.

Четверта праця, що може прибрати дуже великі розміри — “Віра в безсмертність і культ померлих”... і в четвертій автор обіцяє зайнятися Індонезією — йдеться про працю: *Frazer J.G.* The Belief in Immortality and the Worship of the Dead. In 3 vol.: v. 1: The Belief Among the Aborigines of Australia, the Torres Straits Islands, New Guinea and Melanesia. v. 2: The Belief Among the Polynesians. v. 3: The Belief Among The Micronesians. — London: Macmillan, 1913—1924. Четвертий том опублікований не був.

с. 237 “Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки”, владила Катерина Грушевська, с. 58... — мова йде про видання: *Грушевська К.* Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки. — К.; Відень: [б/в], 1923. — 192 с.

с. 239 ...подиктувало авторові отсі характеристичні й інтересні стрічки передмови... — далі М. Грушевський цитує працю Дж. Фрезера у власному перекладі українською мовою.

Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti. Původ a počátky slovanů východních. Oddíl I. — Svazek IV. V Praze, 1924 (на обгортці 1925), 286 с.

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 134—138. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 241 До заміток проф. Бузука, поданих, головню, з становища мовознавця... — рецензія на дану працю Л. Нідерле складалась із двох частин. Першим рецензентом виступив мовознавець П. Бузук (див.: Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 130—134), а рецензійний відгук М. Грушевського був розміщений за ним. Текст кожного з рецензентів підписаний.

...в доповнення того, що писав я з приводу короткого витягу з сеї праці, опублікованого автором в його французьким підручнику (“Україна”, 1924 р., кн. I—II) — йдеться про працю: *Грушевський М.* [Рец. на:] Lubor Niederle. Manuel de l’antiquité slave. Tome I: l’histoire. (Collection de manuels publiée par l’Institut d’études slaves, t. I). Paris: Librairie E. Champion, 1923, VIII + 246 с. // Україна. — 1924. — Кн. 1—2. — С. 180—184. Опублікована у даній книзі на с. 186—190.

...лайлива статейка “М. Грушевський против Л. Нідерле” якогось таємничого Е.К. ... — див.: *Е.К.* М. Грушевський против Л. Нідерле // Возрождение — Vozrojdenie — La Renaissance: Ежедн. газ. / Под ред. П. Струве. — Париж, 1925. — № 76. — 17 августа. — С. 3.

с. 242 ...натомість він засвідчить тільки своє “пересвідчення” ... — тут і далі М. Грушевський цитує працю Л. Нідерле у власному перекладі українською мовою.

...аргумент ad hominem... — перехід на особистості, з лат. дослівно — аргумент, спрямований на людину.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
“Историограф Малой России”	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l’antiquité slave. Tome I: l’Histoire.....	186	450
Акад. Вс.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l’Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и saga о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Элинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СХХХVІІІ–СХL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?...	281	470
Р.Р.Ранайтеску. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології...	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения...	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)...	312	478
Східнослов'янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrđý. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J.Рурка. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckij...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920...	359	486
КОМЕНТАРІ		361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК		487

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)